

Son Dönem Osmanlı Düşüncesi'nin Yeniden Yapılanması Üzerine Bir İnceleme

Tuba Uymaz*

Makale Geliş / Received: 16.02.2024
Makale Kabul / Accepted: 04.07.2024

Öz

Yapılan araştırmalarla Osmanlı İmparatorluğu'nda bilim ve felsefe alanında incelemeye değer bir etkinliğin olduğu gösterilmiştir. Osmanlı düşünürleri, özellikle 19. yüzyılda Batı felsefesine ilgiyle yaklaşmışlardır. Bu dönemde, Batı'dan gelen düşünceleri tanımaya ve kendi düşünce gelenekleri bağlamında sorgulamaya çalışmışlardır. Ayrıca, bu yolla, karşılaştıkları bazı yerel sorunlara çözüm üretme çabaları da olmuştur. Bu bağlamda, Münif Paşa, Hoca Tahsin Efendi, Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Rıza Bey, Şemseddin Sâmî, Rıza Tevfik ve Subhi Edhem gibi düşünürlerin eserlerine odaklanarak, son dönem Osmanlı düşüncesine yönelik bir inceleme yapılmıştır. Bu düşünürlerin çalışmaları ve araştırmaları, Osmanlı aydınlarının entelektüel gelişimini ve Batı ile olan düşünsel etkileşimlerini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Düşünürleri, Son Dönem Osmanlı Düşüncesi, geleneksellik, Batı Felsefesi.

A Study on the Reconstruction of the Late Ottoman Thought

Abstract

Research has demonstrated that the Ottoman Empire exhibited a significant level of activity in the fields of science and philosophy worthy of examination. Ottoman thinkers, particularly in the 19th century, approached Western philosophy with great interest. During this period, they sought to comprehend Western thought and critically evaluate it within the framework

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü. dr.tubaumaz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6702-3034.

Künye: UYMAZ, Tuba (2024). Son Dönem Osmanlı Düşüncesinin Yeniden Yapılanması Üzerine Bir İnceleme, *Dört Öge*, 25, 69-81. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

of their own intellectual traditions. Additionally, through these efforts, they aimed to address certain local problems by proposing solutions. In this context, a study was conducted focusing on the works of prominent intellectuals such as Müntif Paşa, Hoca Tahsin Efendi, Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Rıza Bey, Şemseddin Sâmî, Rıza Tevfik, and Subhi Edbem. The works and research of these thinkers are of great importance for understanding the intellectual development of Ottoman intellectuals and their intellectual exchanges with the West.

Keywords: Turkish Thinkers, the late Ottoman thought, conventionalism, Western Philosophy.

Giriş

Osmanlı devlet rejimi diğer bir deyişle halife-padişahlığı, dine dayalı bir yönetim biçimi değildir ve dine dayalı yönetim biçiminin tersine olarak, devlet meseleleri başta gelir. Dine dayalı bir yönetim biçimini benimseyen Katolik Roma Papalık devletinde tüm güç “papa”nın elindedir, Osmanlı devlet rejiminde ise daha farklı olarak din adamları, ruhani bir gövde olmaktan ziyade devlet gerekliliklerinin görevlileridir.

Osmanlı devlet rejiminin, Batının siyasi ve din geleneğinden farklı bir gelenekten geldiğini vurgulamamız gerekir. Bu gelenek siyasi olarak Doğu despotizmi ve dini olarak da Sünnî halifelîğidir. Osmanlı devletinde olduğu gibi, coğrafi ve askeri şartların sağlandığı ve sürekli fetihlerin yapıldığı devletlerde, despotik rejimlerin kurulması zaruridir. Kuruluşundan birkaç yüzyıl sonra “halife-padişahlığı” haline gelen Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul’un fethi ile çeşitli dinlerden ve milliyetlerden toplulukları barındırmış, himayesindeki bu milletlerin dinlerine kesinlikle karışmamış ve onları Müslüman olmaya zorlamamıştır. Bu nedenle Osmanlı devlet rejiminin en mühim özelliği, geleneksel bir rejim olmasıdır. Çünkü dinsel bir rejim olsaydı devletin dininden başka bir dine tanınma hakkını asla vermezdi.

Geleneksellik hem din hem de hilafet padişahlığı, Doğu despotizmi açılımını içine alan bir kavramdır. Geleneksellik, “düzen” kavramına vurgu yapar. Düzen (nizam, âlem ya da nizam-ı âlem), Tanrı tarafından olduğu gibi konmuştur. Olduğu gibi tutulursa sonsuz ömürlüdür. Buna ek olarak, bu tür devleti kanun-ı kadim (ilk kanun) kuramı meşrulaştırır, yani onu Tanrı’nın koyduğu düzen yapar. Bu rejimin siyasal ilkesidir ve dinsel ilkeyle kaynaştırılmıştır. İslam dini açısından böyle bir devlet meşru olmaktan uzaktır. Çünkü dinsel geleneğin değil, güçsel, siyasal, askeri geleneğin bir ürünüdür. Ancak bu devlet, İslam din ve hukukunu korur ya da uygularsa onun meşru olabileceği kabul edilmiştir. Osmanlı padişahları peygamberin halifesi değil, Tanrı’nın halifesidir. Hayatın kanunu değişme değil düzen yani “nizam”dır. İdeal olan “denge”dir. Dengenin tecellisi adalettir. Değişme

bozulmaya yol açar. Dengesi bozulan toplumlara kurtuluş yoktur. Padişahın Tanrı tarafından verilmiş ödevi âlemin nizamını, toplumun düzenini tutmaktır. Bunun için padişaha devletin hizmet sınıfları yardım eder ve hepsi birlikte askeri ve sivil bürokrasiyi oluşturur. Siyasal egemenlik toplumsal köklerden gelmez. Toplumun üzerine Tanrı tarafından, aslında fetih ve güç yoluyla, dışarıdan oturtulur. (Berkes, 2010, s. 30-31-32)

Osmanlı Devleti'nde çağdaşlaşma kavramını araştırmak için bize gerekli olan, “gelenek” kavramıdır. Batı geleneği bütün dünyayı etkilediğinden dolayı, metinde çağdaşlaşma kavramı ile Batı'nın düşünsel yapısını ulaşılabilecek bir amaç olarak görmek kastedilmiştir.

Tanrı düzeni kavramı yerine tabiat düzeni kavramı gelecek, toplum dışında ve üstünde devlet anlayışı yerine sınıflara ve onların arasındaki çatışmalara ve uzlaşmalara dayanan yasal devlet kavramı gelecek, “gelenek” kavramı yerine “ilerleme” (terakki) kavramı gelecek, “denge” kavramı yerine “devrim” kavramı gelecek, toplumsal sınıfların oldukları yerde kalmaları ülküsü yerine kişilerin toplumsal yapıdaki yerlerini sınıfsal bölümlere göre elde etmesi olgusu çıkacaktır. (Berkes, 2010, s. 33)

Asırlar boyunca dünyanın büyük bir bölümünü egemenliğinde tutan bir toplumun bilim dışı olduğu elbette düşünülemez. Yapılan araştırmalar Osmanlı İmparatorluğu'nda incelenmeye değer bir bilim ve felsefe etkinliğinin bulunduğunu açık olarak ortaya koymaktadır.

Osmanlı Felsefe Tarihi, üç döneme ayrılmıştır. 14. ile 16. yüzyıllar arasını kapsayan Birinci Dönem'i, Eski Felsefe Dönemi ve 19. ile 20. yüzyılın Birinci Çeyreği'ni kapsayan Üçüncü Dönem'i ise, Yeni Felsefe Dönemi olarak adlandırılmaktadır. 17. ve 18. yüzyıllar arasını kapsayan İkinci Dönem ise, Eski Felsefe ve Yeni Felsefe arasında bir geçiş dönemidir ve Doğu ile Batı Düşünce Geleneği'nin karşılaştığı ve etkileştiği “Bocalama Çağı” olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı Düşüncesi, Birinci Dönem'de daha çok Doğu Felsefesi'nin ve Üçüncü Dönem'de ise daha çok Batı Felsefesi'nin etkisi altındadır. Ancak Osmanlı Düşüncesi'nde alıntı yapma aşamasından, eleştirme ve araştırma yoluyla özgün düşünceler üretilebilmiş ve mevcut öğretiler, toplumsal karakterin özellikleri doğrultusunda yeniden düzenlenebilmiştir. İkinci Dönem ise, Doğu ile Batı Düşünce Birlikleri'nin Türkiye'de buldukları ve yoğun bir biçimde çatıştıkları bir “Bocalama Çağı"dır. Bocalama Çağı'nın sonunda, 19. yüzyıl Batı Düşüncesi'nin temel öğretileri üzerinde yoğun bir şekilde durulmuştur. Ancak Batılılaşma'nın en yoğun olduğu dönemlerde bile (etki-tepki ilkesi gereği) “Geleneksel Birikim” varlığını sürdürmeye devam etmiştir. (Demir, 2008, s. 291-292).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcılığın İlk Devresi

Batı kültürü ilk olarak ekonomik ve siyasi, sonrasında ise hukuki, felsefi, ilmi, başka bir deyişle bütün değerler alanında diğer milletlere örnek olacak kadar öne çıktığında, bu gelişim ve ilerleme seviyesine ulaşmak isteyen başka milletler için çözüm, çağdaşlaşmaktır. Artık Doğu ile Batı'nın karşılaşması, eski kültür çevrelerinin bilgi alışverişlerinden ziyade, yaratıcı bir şekilde bu ilerleme ve gelişim seviyesine erişmek olacaktır. Bir ülke için çağdaşlaşmak, yaratıcı ve üretici faaliyet seviyesine erişmektir. Çağdaşlaşmak, ilerleme ve gelişim seviyesine erişen milletlerin eserlerini almak, kültürlerini benimsemekle başka bir deyişle kopyacılıkla mümkün değildir.

Sanatta da, hukukta da, ahlakta da, felsefede de, ilimde de yaratıcı olmak gerekir. Bu değerlerde yaratıcı olamayan bir milletin milletlerarası piyasadan sanat örneklerini, hukuk şekillerini, felsefe eserlerini almasından bir sonuç çıkmaz. Hele bunların son yemişleri olan tekniği ve teknik ürünlerini almasından hiçbir sonuç çıkamaz. Çünkü onları yapan, o üstün kültürün yaratıcılığını ve üreticiliğini sağlayan, dünya görüşü ve zihniyettir. Toptan bir dünya görüşü seviyesine varmadıkça, bu zihniyeti almadıkça, çağdaş kültüre girmek mümkün değildir. (Ülken, 2005, s. 23).

Çağdaşlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne içeriği genişleyerek devam eden, Batı'nın toplumsal ve düşünsel durumunu ulaşılabilecek bir amaç olarak benimseyen bir yaklaşımdır. Osmanlı İmparatorluğu, Batı Uygarlığı ile hiçbir zaman ilişkisini kesmemiştir. Örnek olarak 16. yüzyılda coğrafi keşiflerden bahseden ve Yeni Dünya hakkında bilgi veren bir çalışma olan *Tarih-i Hind-i Garbi* adlı eser verilebilir. Bu eser Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Dünyası'ndaki coğrafi keşiflerin takip edildiğini gösteren bir kanıttır. Ancak imparatorluğun yükselme devrinde, kendi uygarlıklarını Batı Uygarlığı'ndan daha ileri bir seviyede gördüklerinden dolayı Batı'yı örnek alma gibi bir ihtiyaç duymamışlardır. Osmanlı İmparatorluğunun gerileme dönemine girmesiyle beraber ilk olarak devlet yönetiminin, daha sonra da askeri kurumların düzeltilme ihtiyacı ile Batı'nın silah gücünün Osmanlı'ya getirilmesi gerekliliği bir devlet sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Batıcılığın bu devresinde Batı'da kullanılan askeri teknolojinin önemi sorgulanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu 1699'da yapılan Karlofça Antlaşmasından sonra Batı kültürünün hiç değilse, askerlik ve teknik bakımdan üstünlüğünü fark etmeye başladı. Siyasi iktidar, orduyu ve askeri tekniği yenileştirme ihtiyacını duyuyordu ancak eğitim ve öğretim sisteminin kuruluşu böyle bir yenileşme yapacak güçten o kadar uzaktı ki, işe nereden başlanacağı uzun bir süre anlaşılmadı. (Ülken, 2005, s. 25).

Osmanlı'nın içinde olduğu toplumsal bunalıma bağlı olarak Osmanlı Düşünürleri'nin felsefi ilgileri, özellikle siyaset felsefesine ilişkin sorunlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Genel olarak bunalımı tartışan Osmanlı düşünürleri, iki gruba ayrılmışlardır. Birinci grubu, Kâtip Çelebi gibi, son dönem İslâm filozoflarından İbn Haldûn'un felsefesinden yararlanmak suretiyle mevcut bunalımı kavramaya ve yorumlamaya çalışanlar oluşturur. Bu yaklaşım "Batılaşmacı" değildir. Çünkü Osmanlı'yı derinden etkileyen bunalımın giderilmesinde, Batı çözüm olarak görülmemiştir. İkinci grup, İbrahim Müteferrika'nın *Usûl el-Hikem fi Nizâm el-Ümem* adlı eserinde belirttiği gibi "Batılaşmacı"dır ve Batı'nın bilgi ve beceri birikimlerini dışlayan siyasi bir tutumun yersiz ve yararsız olacağına inanmaktadırlar. 17. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Düşünürleri'nde mevcut bunalımın aşılabilmesi için Batı Uygarlığı'ndan yararlanılması gerektiği konusunda bir bilinç oluşmuştur. (Demir, 2008, s. 297-298). Batı'nın askeri eğitimi ve teknolojisi konusundaki bilgiler elde edilmek istenmiştir.

17. yüzyılın yarısından sonra Osmanlı Düşünürleri bunalımın gelip geçici olmadığını anladılar ve devlet gövdesini yokladıklarında en önemli organlarının asıllarının tersine döndüğünü gördüler. Bunlar, geleneksel devlet yapısında birer ur durumuna gelmişlerdi. Buna bağlı olarak 17 ve 18. yüzyıllar, toplumsal bunalım üzerinde düşünme ve çözüm üretme çağı olarak da adlandırılabilir. Bunalım çok ağırdır ve acil çözüm bekleyen siyasi ve özellikle de askeri sorunlar, Yeni Felsefe'den önce Yeni Bilim'in ve Yeni Teknik'in anlaşılmasını zorunlu kılmaktadır. (Demir, 2008, s. 298- 299).

Osmanlı ordusunun Batılı kurumlara göre düzenlenmesi için 18. yüzyılda Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn ve Mühendishâne-i Berri-i Hümâyûn adlı eğitim kurumları kurulmuştur. Batılaşma yönünde etkili olan bir diğer yüksek eğitim kurumu da 1827 yılında açılan Tıbhâne-i Âmir'e'dir. Bu kurumlarda Çağdaş Batı Bilimleri bir program dâhilinde öğretilmeye başlanmıştır. 18. yüzyıldan itibaren baskın olan bilim anlayışı Batı bilim anlayışıdır ve Doğu'nun ilim anlayışı üzerinde kesin bir hâkimiyet kurmuştur. İlim devam etmektedir ancak düşünce üzerindeki etkinliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Bu süreci başlatan Osmanlı olmuştur. Bu hâkimiyet bütün Osmanlı anlayışına yansımış ve onu değiştirmiştir. Felsefe, edebiyat, din modernleşmesi bu hâkimiyet ile gerçekleşmiştir. Bunun kökeni askeri bürokrasidir. Modernleşmenin kökeni orduda başlamıştır. 19. yüzyıla kadar dinin tamamen dışında, dünyevi bir ilim anlayışı söz konusu değildir. Bu anlayışa 18. yüzyılda yapılan çalışmalar sonucunda 19. yüzyılda ulaşılabilmiştir. Osmanlılarda 18. yüzyılda dönüşümün temelleri atılmış ve bu dönüşüm 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Batı'nın askeri kuruluşlarından örnek alma çabaları I. Mahmut (1730-1754), I. Abdülhamit (1774-1789) ve özellikle III. Selim zamanında (1789-1807) hızlanmıştır ancak geleneksel Osmanlı kültürünün tepkisi ve geçimleri tehlikeye girenlerin birleşen akımlarıyla sekteye uğramıştır. Batı'da sürekli Osmanlı elçiliklerinin kurulması bu devreye rastlar. Avrupa'yla ilgili ilk sistematik değerlendirmeler, devamlı diplomatik ilişkilerin bir ürünü olarak Batı'da görevlendirilen Osmanlı hariciye memurlarından gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu için Batı'nın genel bir "model" olarak kullanılmasına dayanan "düzeltme" (tanzimat) teklifleri de buradan kaynaklanmıştır. Öte yandan Batı Uygarlığı'nın kişinin refahına yönelik değerleri Osmanlı idareci sınıfına sızmıştır (Lale Devri). Bu yaşayış tarzını bir üst kesitin imtiyazı ve aynı zamansa mahalli kültürün kösteklenmesi olarak algılayan İstanbul'un alt ve orta sınıfları, devletin bu sırada ortaya çıkan zaafı karşısında yenicilerle ve sadrazamın düşmanlarıyla birleşerek ayaklanmışlardır (Patrona İsyanı). Batı'yla kurulan ilişkileri halkın yararlarının unutulması olarak değerlendiren, Osmanlı toplumunun içinden kaynaklanan bu itiş Cumhuriyet Devri'ne kadar sürecek olan Batılılaşma ile birlikte gelen bir etki-tepki mekanizması oluşmuştur. (Mardin, 2009, s. 10-11).

19. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Siyasal Temeli

Batı'nın askeri eğitimi ve teknolojisi konusundaki bilgilerin elde edilmesi ile başlayan batılılaşma hareketinin siyasi ve hukuki bir yöne kayması, Tanzimat demektir. Batı'nın sadece askeri eğitimi ve teknolojisi sayesinde yükselmediğinin, bu askeri eğitimi ve teknolojiyi destekleyen mali kaynakların da son derece gerekli olduğunun Osmanlı İmparatorluğu da farkındaydı.

18. yüzyıl Avrupa'sında bazı krallar tebaanın verimliliğini artıracak bir koruyucu tedbirler bütününe devletin olağan bir politikası haline getirmişlerdi. Tebaanın mülkiyet haklarının garanti altına alınmasını zorunluluğunu anlamışlar, eğitimi halka yaymanın kendilerine getireceği faydaları algılamışlardı. Bu politikanın amacı, milli bütünlük kurmak ve orta sınıfların güç kazanmasını sağlamaktır. "Tanzimat" olarak bildiğimiz, 1939'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanıyla başladığı kabul edilen yenilik hareketi büyük çapta bu politikadan esinlenmiştir. Bu politika Osmanlı İmparatorluğu gibi dağınık bir ülkeyi birleştirici bir görüntü getirmiştir. Osmanlı devlet adamları milli çapta idari, hukuksal ve iktisadi tedbirlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda yer alan kültür birimlerini eritebileceklerini ve bir Osmanlılık şuuru yaratabileceklerini düşünmüşlerdi. (Tanpınar, 2006, s. 133).

Osmanlıların çeşitli devletlerle imzaladıkları ticaret anlaşmalarında olduğu kadar tarım ve endüstri politikalarında kendi çıkarlarını koruyamamaları Batı'ya karşı oluşturulan tepkilerle sonuçlanmıştır. Daha sistematik eleştiriler ise Namık

Kemal ve Ziya Paşa önderliğindeki “Yeni Osmanlılar” ile başlamıştır. Yeni Osmanlılar, Tanzimatçıların sömürü olayını anlamadıklarını, bir “üst tabaka” meydana getirdiklerini, kendi kültürlerini kösteklediklerini ve ancak yüzeysel anlamda “Batılı” olduklarını ileri sürmüşlerdir. 1860’larda şekillenen bu eleştirilerin ortaya çıkmasında en etkili gelişme Tanzimat’ın ikinci bir aşaması görünümündeki İslahat Fermanı’dır (1856). İslahat Fermanı’nın amacı, Müslümanlardan sahip oldukları imtiyazlı durumu alarak, din farkı gözetmeksizin bir “Osmanlı” vatandaşlığı kurmaktır. (Mardin, 2009, s. 14- 15).

İslahat Fermanı’nın özünü, gayrimüslimlere verilen bazı haklar oluşturur. Gayrimüslimler kendilerine verilen bu haklarla, önceden beri sahip oldukları hakların yanı sıra, Müslüman halkın sahip olduğu hakları da elde ediyordular.

II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde Batıcılık, Batı’nın tekniği, idari sistemi, askeri teşkilatı ve eğitim sisteminin alınması olarak görülmüştür. Yeni okullarda okuyanların ve yabancı dil bilenlerin sayısı artmıştır. Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye’nin programları geliştirilmiş ve okullarda bilgili bir kuşak yetiştirilmiştir. Her üç kuruluşun öğrencileri ders programları icabı 19. yüzyıl pozitif bilimlerinin Batı’nın esas güç kaynağını oluşturduklarını düşünmüşlerdir. Buna bağlı olarak Batıcılık güçlüklerle bir tutulmuş ve eski dinsel değerlerin ancak milli gücü artırdıkları oranda önemli oldukları kanısına varılmıştır. Bu fikirler padişaha karşı muhalefeti Avrupa’da sürdüren Jön Türkler arasında etkili olmuştur. II. Abdülhamit’e karşı koyarak uzun zaman Avrupa’da bulunmuş Jön Türklerden Abdullah Cevdet ve Ahmet Rıza Bey yoğun bir şekilde bu düşüncenin etkisinde kalmışlardır. (Mardin, 2009, s. 15-16).

1905 yılında Japonların Rusları yenilgiye uğratmaları sonucunda geleneksel değerlerin modern bir medeniyette saklanabilirliği konusunu yeniden ön plana çıkarmıştır. Mehmet Akif Ersoy gibi bazı Osmanlı düşünürleri de Batı’nın tekniği ile yetinip kendi değerlerini saklı tutabileceklerini düşünmüşlerdir. II. Meşrutiyet’in hâkim siyasal kuruluşu İttihat ve Terakki Partisi’nin düşüncesinde Batı’nın güçlülük ile bir tutulması devam etmiştir. Ziya Gökalp, Batı’nın toplumsal özelliklerini incelemiş ve bu özelliklerden hangi oranda yararlanılabileceğini araştırmıştır. Batı ile temasta olan Osmanlılar, Batı uygarlığı fikirlerini toplumun şekillenmesinin bir yönü olarak görmüşlerdir. (Mardin, 2009, s. 16-17).

19. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesi

19. yüzyılda Türkiye’ye giren Batı Felsefesi ile Türk Düşünürleri bu felsefeyi anlamak istemişler ve kendi düşünce gelenekleri açısından sorgulamışlardır; bazılarını oldukları gibi almışlar, bazılarını Geleneksel Düşünce ile uzlaştırmaya

çalışmışlardır, Hoca Tahsin Efendi ve Ahmed Midhat Efendi'nin bu yöndeki girişimleri buna iyi bir örnektir, bazılarını ise olduğu gibi atmışlardır. Batı Bilimi'ni ise neredeyse tamamen benimsemişlerdir. Osmanlı Düşünürleri'nin Batı Felsefesi'ni eleştiri süzgecinden geçirerek almaları, ilk olarak Bilim ile Felsefe'nin birbirinden farklı düşünsel etkinlikler olduğunun bilincinde olduklarını kanıtlar. İkinci olarak da geçmişten miras aldıkları bir felsefe birikimlerinin olduğunu ve yabancı felsefi öğretileri bu birikime yaslanarak sorgulayacak kadar zeki ve yetenekli olduklarını gösterir. (Demir, 2018, s. 633).

Batı'dan bilimlerin ve felsefelerin aktarılmasında en büyük hisse sahipleri çoğunlukla askeri mühendislerdir. Mühendishâneler, matematiksel ve fiziksel bilimlerin ve Tıbhâne ile tıbbiye mektepleri ise, doğa bilimleri ve doğa felsefelerinin yayılmasına öncülük etmişlerdir. Örneğin materyalizm ve evolüsyonizm gibi birçok felsefi akım, en ateşli savunucularını hekimler arasında bulmuştur. Çağdaş Batı Felsefesi ve bu felsefe ile ilintili sosyoloji, psikoloji, pedagoji, etnoloji, antropoloji, iktisat ve bazı beşerî bilimleri Türkiye'ye aktaran ve buna ek olarak bu bilgi birikiminin sağladığı olanaklar çerçevesinde bazı yerel sorunlara çözümler getirmeye çalışan düşünürlerimizden bazıları; Münif Paşa, Hoca Tahsin Efendi, Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Rıza Bey, Şemseddin Sâmî, Rıza Tevfik ve Subhi Edhem'dir. Felsefeyle ve felsefe ile ilintili beşerî bilimlerle ilgilenen yazarlar 19. yüzyılın birinci yarısında Voltaire, Rousseau ve Montesquieu tarafından temsil edilen Aydınlanma Dönemi Fransız Felsefesi'yle ve 19. yüzyılın ikinci yarısında ise Avrupa Düşüncesi'ni kuşatmış olan materyalizm, deizm, panteizm, ateizm, spiritüalizm, evolüsyonizm, pozitivism gibi felsefi akımlarla ilgilenmişlerdir. (Demir, 2018, s. 406-407).

Bu dönemde sistematik ve planlı bir çeviri etkinliği izlenmemiştir. Ancak Osmanlı Düşünürleri'ni etkileyen felsefi öğretileri tanıtan bazı kitaplar Türkçeye aktarılmıştır. Felsefe alanındaki ilk çeviriler, Voltaire ve Rousseau gibi Aydınlanma Dönemi Fransız Düşünürleri'nden yapılmıştır. Çünkü Osmanlılar Fransız Devrimi'nin getirdiği yeni ideolojiden etkilenmişler ve bu ideolojinin yaratıcıları olan Aydınlanma Dönemi filozoflarının Hristiyanlık'ı dışlayan yaklaşımını, daha yakın ve daha sıcak bulmuşlardır. Sonraki yıllarda materyalizmin, evolüsyonizmin ve pozitivismin tercih edilmesinin nedeni de hem Aydınlanma Felsefesi'nin bir süreden beri dönüştürmekte olduğu yeni fikri ortam, hem de Batı Düşüncesi'nin bu öğretilere doğru evrilmesidir. Buradan yola çıkarak Cumhuriyet öncesindeki çeviri etkinliğinin yüzeysel olduğunu söylemek hatalı bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım kültürler arası bilgi veya fikir transferinin psiko-sosyal koşullarını göz ardı etmesinden dolayı eksiktir. (Demir, 2018, s. 412-413).

Osmanlı Düşünürleri Batı'nın bilim ve felsefesini alırken, Batı Uygarlığına ideolojik bir amaçla yönelmişlerdir. Bu amaç, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmaktan kurtarmaktır. Birkaç yüzyıl önce Kâtip Çelebi kurtuluşu tarih ve coğrafya kolarak bilimlerde görmüştür. Daha sonra İbrahim Müteferrika, Kâtip Çelebi'nin kurtuluş reçetesine kara ve deniz bilimlerini de eklemiştir. Mühendishaneler kurulduktan sonra ise kurtuluş reçetesine mühendislikler de eklenir. 19. yüzyılda ise bu reçeteye Felsefe de eklenmek istenmiştir. Toplumsal sorunları düşünme ve çözüm üretme gayreti gösterilmiştir. Batı Felsefesi olduğu gibi aktarılmamıştır, yerel sorunlar içerisinde yeniden kodlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtaracak bir formül üretilmeye çalışılmıştır. Batı Uygarlığı'ndan bilim ve felsefenin alınışı biçimi ideolojiktir çünkü kendi kurutuluş reçetelerini mükemmelleştirmek isteyen bir bakış biçimidir, hemen alınıp uygulanması gereken bir kurtuluş formülüdür.

Asıl vurgulanmaya değer yön, memleket meselelerine felsefi olarak bakabilme isteğinin mevcudiyetidir; bilinmelidir ki felsefenin, bir uygarlığın Tefekkür Âlemi'nde kendine bir yer açabilmesi için, öncelikle bir işe yaradığını veya bir yaraaya merhem olabildiğini isbat etmesi gerekir; bunun yolu ise, çevremizi kuşatan ve vatandaşlarımızı bunaltan “Yerel Sorunlar”ı çözecek veya “Yerel Konular”ı aydınlatacak etkili bir araç olabileceğinin çok iyi anlatılmasından geçer; işte bu açıdan bakıldığında, söz konusu düşünürlerin girişimlerinin bu vazifeyi gördüğünü hatırlamak ve takdirle karşılamak gerekir; çünkü beğenelim veya beğenmeyelim “taklit aşaması”ndan “tahkik aşaması”na yükselmişler ve aslında Batı'dan aldıkları bir aleti, Doğu'da kullanmaya başlamışlardır. (Demir, 2018, s. 417).

19. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesi'nde Pozitivizmin İncelenmesi

Pozitivizm'de verilmiş olana, hazır olana yönelinen bir etkinlik söz konusudur. Bu tavrın felsefeye yansımaları, pozitivist felsefedir. Bilimde, olgulardan hareketle olgular açıklanmaktadır. Pozitivist felsefe de teolojik-metafizik yaklaşımları dışlayarak kendisine sunulmuş olanla kendisini sınırlar. Bu tutum, pozitif olanın dışındaki her tür yaklaşımı ve o yaklaşımın ortaya koyduğu her tür bilginin yararlı olmadığını savunan bir görüştür. Bu yüzden pozitif felsefe, kendisine araştırma konusu olarak deneysel bilimin ortaya koyduğu somut başarıları esas almaktadır. Bu, tamamen olgudan elde edilmiş bilginin doğru olup olmadığına, yine olgu yani gözlem ve deney ile karar vermektir. Böylece, gözlem ve deney, bir sınırlandırma aracı olarak kabul edilmektedir. Bunun altında yatan temel motifler Galileo ve Descartes'ın düşüncelerinden doğmuştur. Galileo ve Descartes, niteliksel yaklaşımın yerine niceliksel yaklaşımı koyarak, doğayı matematik ile algılamaktadırlar. Rasyonalizm temelli olarak teolojik önermelere karşı bir tavır her ikisinde de vardır. Pozitif felsefe, deneysel tavrının yanında niceliksel ifadeleri esas almıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Türk düşüncesi büyük bir değişim hamlesine girmiştir. Bu süreçte bu hamleyi etkileyen ve güçlendiren temel felsefi öğretilerin başında, Batı'da yükselmeyi başaran Pozitivizm Öğretisi önemli bir rol oynamıştır.

Münif Paşa'nın (1830-1910) *Muhâverât-ı Hikemiyye (Felsefi Diyaloglar, 1859)* adlı derlemesi bir giriş ile on bir tane felsefi diyalogun tercümesinden oluşur. Münif Paşa'nın bu derlemeyi oluşturmaktaki amacı Osmanlılar'a diyalog türü hakkında kısa bir bilgi vermektir ancak, bu amacın gerçekleştirilmesi için Voltaire, Fenelon ve Fontenelle gibi Aydınlanma Dönemi Fransız düşünürlerinin felsefi diyaloglarının seçilmiş olması başka bir yöne daha dikkat çeker. Çünkü *Muhâverât-ı Hikemiyye*, Türkiye'de felsefi bir uyanışın gerçekleşmesine yönelik bilinçli ve kapsamlı bir çalışmadır. (Demir, 2018, s. 419- 420). Diyebiliriz ki Münif Paşa'nın da Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluş ideolojisini içeren, Batı bilimini süzerek aktaran bir tavrı vardır.

Münif Paşa, Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye (Osmanlı Bilim Kurumu) adındaki cemiyetindeki yayın organı olan *Mecmû'a-i Fünûn*'da Türk Düşünce Tarihi açısından önemli olan bazı makaleler yayımlamıştır. (Demir, 2018, s. 423). *Mecmû'a-i Fünûn*, fikri derinlik açısından çok kalitelidir. Batı'dan alınan bilimlerin tanıtımı ülke realitesine uyarlanarak yapılmıştır ve toplumun sorunlarının bu bilgi ile çözümlenmesi amacını da taşımaktadır. *Mecmû'a-i Fünûn*, bilimlerde hiçbir ayırım yapmamış ve temel bilimlerle kendini sınırlamamıştır.

Münif Paşa'ya göre, bilim ve teknoloji, insanlığın saadet ve selâmetinin kaynağı olduğu için, bunların gelişmesini ve yayılmasını sağlayan akılsal özgürlük'e ve bilimsel özgürlük'e yol vermek gerekir. (Demir, 2018, s. 431). Osmanlı düşünürlerinin sahip oldukları kurtuluş ideolojisini bilmeseydik yukarıdaki satırları okuduğumuzda Münif Paşa'ya pozitivist diyebilirdik. Ancak Münif Paşa kesinlikle pozitivist değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde olduğu zor durumdan kurtaracak bir formül bulma amacındadır. Bu satırlarda ayrıca düşünce özgürlüğü ve bilim özgürlüğünün vurgulanması da büyük önem taşır.

Münif Paşa da insanlığın tarih boyunca üç aşamadan geçtiğini söyler. Bu aşamalar sırasıyla Vahşiyet, Bedeviyet ve Medeniyettir. Bu aşamaları birbiriyle karşılaştırır ve medeniyet durumunun diğer durumlardan daha üstün olduğu sonucuna varır ve medeniyet ile ilim arasındaki bağlantıya dikkat çeker. (Demir, 2018, s. 423). Münif Paşa'nın bu açıdan Comte ile benzerlik taşıdığını söyleyebiliriz ancak Münif Paşa, Comte'tan ayrı düşmüş ve temel bilimlerle kendini sınırlamamıştır. Münif Paşa'nın ilim tasnifinde dil, edebiyat, tarih, coğrafya, din, felsefe, hukuk, siyaset, iktisat, ziraat ve güzel sanatlar gibi alanlar da ilim olarak görülmüştür.

Ahmed Midhat Efendi, Pozitivist Öğreti'nin bilim anlayışından etkilenmiştir ve O'na göre, matematik hangi bilimle ne oranda ilişkiye girmiş ise, o bilim o oranda pozitifdir. Kozmografya ve astronomi de pozitif bilimlerden değildirler çünkü pozitif bilimlerden sayılabilmeleri için, önermelerinin, ezelden ebede, mutlak ve kesin bir şekilde doğru olmaları gerekir. Mutlak kanıtlanabilirlik ve doğrulanabilirlik, yalnız aritmetik ve geometri diye iki büyük şubeye ayrılan matematiğe mahsustur ve bir de bu bilimler, diğer bilimlerle hangi oranda ilişki kurmuşlar ise, söz konusu bilimler de o oranda kanıtlanabilirlikten ve doğrulanabilirlikten hisse alır. Gözlem ve deney'e vurgu yapar ancak Ahmet Midhat Efendi'ye göre fizik de matematikten yardım almaya muhtaçtır. "Ulûm-ı müsbete" ile "ulûm-ı sahîha"nın dışında kalan bütün ilimler "zanni" hükümlerden oluştuğu için onlara "ulûm-ı zanniye" denir ve bunların en esaslısı ve kapsamlısı felsefesidir. (Demir, 2018, s. 517- 518). Ahmed Midhat Efendi ana çizgileriyle pozitivisttir. Matematik ve fizik bilimlerinin doğruluk değerlerini ayrıntılı bir şekilde araştırmış ve gözlem ve deney'e vurgu yapmıştır. Gözlem ve deney'e yapılan bu vurgu, yeni bilim anlayışına girildiğinin en büyük kanıtıdır.

Ahmed Rıza Bey, felsefi yönden pozitivisttir. Pozitivist olmasına karşın, pozitivistleri eleştirebilmesi çok önemli bir yönüdür çünkü bu pozitivist düşünürleri körce izlemediğini ve gerçeklere aykırı düşen durumlarla karşılaştığında bunları yadsımdan kaçınmadığını gösterir. Kendisi pozitivist ilkelere sonuna kadar katılmıştır ve "Nizâm ve Terakkî" ilkesine bağlı kalmıştır. Buna ek olarak, ilmin bir sınır tanımadığını ve milletlerin kendi dehası ve toplumsal yaşam biçimi nazarında bilimsel ilerlemeye katkı yapabileceğini söylemiştir.

Buluşlar, insanlığın müşterek servetidir. Tek başına ne bir "Yunan Astronomisi", ne de bir "Arap Fizigi" vardır; ayrıca bir "Hıristiyan Bilimi" veya bir "Müslüman Bilimi" de olamaz. Yakın zamanların meşhur astronomlarından Kopernik Polonyalı, Kepler Alman, Galilei İtalyan, Newton İngiliz ve Laplace ise Fransız'dır. Lalande'ın Dünya'nın en meşhur yirmi astronomu arasında saydığı el-Battânî Arap ve Tyco Brahe ise Danimarkalı'dır; bunlar birbirlerinin çalışmalarını tamamlar. (Demir, 2018, s. 592).

Ahmed Rıza milletlerin ilerlemelerinin nedenlerini, geri kalmış halkların geriliklerinin nedenlerini incelemeye koyulmuştur. Bu incelemeden sonra, ülkeyi ve halkı içinde bulunduğu tehlikeli durumdan kurtarmak için eğitimden ve pozitif bilimlere yaymaktan başka bir yol olmadığı sonucuna varmıştır. (Berkes, 2010, s. 396).

"...Medeniyetin, insanlarca arka arkaya oluşturulan, biriktirilen ve nesilden nesile günümüze kadar aktarılan bilgilerin tümünün üzerine kurulduğunu kabul etmek gerekir. Bu anlamda olmak üzere,

Müslüman bilginlere ve sanatkârlara düşen hisse, çok büyüktür; çünkü asırlarca gerçeği, Dünya'nın her tarafına yaymış olanlar sadece Müslümanlardır. ... Bir millet, Arap veya Hintli diye, onun takdire değer gayretlerini tanımamak veya inkâr etmek, kesinlikle fikri ve ahlaki bir çöküşün işaretidir. Yedi yüz seneyi aşkın bir süre boyunca, insan bilgisinin bütün alanlarında Batı'ya üstün olduğunu kanıtlamış bulunan bir milleti, geri bir ırk veya barbar diye nitelendirme, gerçeği reddetmek, haysiyete saldırmak, bu milletin en meşru mirasını inkâr etmek demektir. Böyle bir hakaret, Batı ile Doğu arasındaki ilişkileri kolaylaştırmak yerine güçleştirecektir". (Demir, 2018, s. 594).

Ahmed Rıza bu paragrafta bütün dünyadaki sömürgeci eğilimlerin Bilim Tarihi üzerinden eleştirisini yapmıştır. Bilim Tarihi'ni bir silah olarak kullanması çok önemlidir ve Ahmed Rıza'nın bu tavrı, O'nun en özgün yanlarından birini oluşturur.

Sonuç

Türkler, zaman zaman çeşitli düşünürlerden etkilenmişler ve yaptıkları çeviriler ve şerhler yoluyla bu düşüncelerin ve düşünürlerin tanıtılmalarına katkıda bulunmuşlardır. Bu tercümelerde, metinler aynen aktarılmamıştır, metinlerdeki "felsefi bilgi"yi işleyerek dönüştürmüşler ve yerelleştirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu bir sona doğru gidiyordu ve Osmanlı Düşünürleri "bilim ve felsefe"yi, bu sona gidişi engelleyecek çözüm arayışında bir araç olarak kullanmışlardır.

Osmanlı'nın Batı bilimi ile tanışması ve bunu öğretilip, geliştirmeye çalışması Doğu için de önem taşır. Buradaki evrilme sadece Osmanlı bilimsel düşüncesinin değil, Doğu düşüncesinin de evrilmesidir. Modernizm ile ilk tanışan ve rasyonalizm ve günlük hayata ilk yansıtanın Osmanlı olduğu açıktır. Türkler modernizmin Doğu'daki öncülüğünü yapmışlardır. Osmanlı dönemindeki bilim ve Orta Çağ İslam dünyasındaki ilim çalışmaları ilim, hikmet, marifet ve fen olmak üzere dört temel döneme ayrılabilir. Fen dönemi Osmanlılar ile başlamıştır. Fen döneminin iki önemli kurumu Mühendishane ve Darül Fünûndur. Batılıların anladığı anlamda bilim, bu kurumlar aracılığıyla İslam uygarlığına girmiştir. Deney ve akılla çıkarılan bilgi yine deney ve akılla işlenir. Başlangıç dönemi, 16. yüzyıla kadar geri götürülebilmektedir. Coğrafya alanında 1513 yılında yapılmış olan Piri Reis Haritası önem taşımaktadır. Özellikle Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un baş hocalarından olan Hoca İshak Efendi, ("*Mecmua-i Ulûm-ı Riyâziye*" adlı dört ciltlik eseri 1834 tarihinde basılmıştır ve matematik, fizik, astronomi üzerine yoğunlaşmıştır.) Osmanlıda müsbet ilimler olarak tanımlanan bilimlerin Osmanlıya girişindeki en önemli isimlerden biridir.

İslami ilimlerin maksadı, dış nesnel gerçekliği anlamak değil onu biçimlendirmektir. Kuran ve hadislere göre dışarıyı nasıl biçimlendireceğim Allah tarafından verilmiştir. Türkler, Avrupa biliminin tanıtılmasında rol oynamışlardır ve bu kökleşmiş anlayışı değiştirmişlerdir. Darül Fünûn gibi bilimsel kurumlar kurmuşlardır ve dünyevileşmenin-laikleşmenin yolunu açmışlardır. Tanrısal olmayanın bilgisine yönelmişlerdir.

Kaynakça

- Başaran, Vural; Demir, Remzi (2019). "Askeri Devrim ve Türk Modernleşmesine Etkisi", *Erdem*, Sayı 77, s.263-280.
- Başaran, Vural; Demir, Remzi (2023). *Bilim Felsefesi – Bir Disiplinin Türkiye'ye Girişi (1860-1933)*, Ankara: Nobel.
- Berkes, Niyazi (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Demir, Remzi (2008). "Philosophia Ottomanica'ya Genel Bir Bakış", *Düşünen Siyaset*, Sayı: 8, Ankara.
- Demir, Remzi (2016). *Bilim ve Felsefe*, İstanbul: Lotus Yayınevi.
- Demir, Remzi (2017). *Bilim ve Tarih*, İstanbul: Lotus Yayınevi.
- Demir, Remzi (2017). *Bilim ve Toplum*, İstanbul: Lotus Yayınevi.
- Demir, Remzi (2018). *Philosophia Ottomanica, Osmanlı Felsefesi*, İstanbul: Lotus Yayınevi.
- Korlaelçi, Murtaza (2002). *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara: Hece Yayınları.
- Mardin, Şerif (2009). *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2006). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya (2005). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.